

LIETUVOS LENKŲ TERITORINIS PASISKIRSTYMAS IR SKAIČIAUS KAITA (1944 M. ANTRASIS PUSMETIS – 1947 METAI)

Vitalija Stravinskienė

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius, Lietuva

IVADAS

Lietuvos lenkų XX a. II pusės istorija Lietuvoje nėra pakankamai tyrinėta ir aptarta. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir pirmaisiais pokario metais Lietuvoje vykę priverstiniai politiniai-ekonominiai pokyčiai ženkliai paveikė ir lenkų bendruomenės padėtį. Po karo Vilniaus kraštas, priešingai daugumos lenkų siekiams ir norams, liko Lietuvos sudėtyje. Čia gyvenantys lenkai pakeitė savo statusą: dėl Lenkijos okupacijos iš valstybine prasme vyravusios etninės grupės tokia liko tik regione. Kitose Lietuvos apskrityse gyvenantys lenkai tokių pokyčių nepatyrė. Tačiau dėl SSSR ir Lenkijos 1944 m. antrojo pusmečio repatriacinių susitarimų Lietuvos lenkai turėjo pasirinkti: likti gyventi sovietinėje Lietuvoje ar susieti savo tolesnį gyvenimą su Lenkija. Nepriklausomai nuo pasirinkimo repatriacija turėjo skaudžių pasekmių tiek Lietuvos SSR likusiems, tiek į Lenkiją išvykusiems lenkams.

Straipsnyje siekiama apibūdinti lenkų tautybės asmenų teritorinį pasiskirstymą Lietuvoje, nustatyti jų skaičių ir panagrinėti jo kaitą lėmusius veiksnius. Straipsnyje nagrinėjamas 1944 m. antrasis pusmetis – 1947 metai. Tuo metu pagrindinis veiksnys, daręs didelę įtaką Lietuvos lenkų bendruomenei, buvo jų repatriacija¹ į Lenkiją.

Lietuvių istoriografija nagrinėjamu klausimu negausi. Lietuvos lenkų XX a. II pusės problematika domėjosi Nastazija Kairiūkštytė. Jos straipsniuose² atskleidžiama lenkų padėtis 1944 m. pabaigoje – 1947 m. dėmesį sutelkiant į Vilniaus krašto gyventojų migraciją. Ypač akcentuota Antrojo pasaulinio karo metų Vilniaus krašto gyventojų tautinė sudėtis. Tokios sudėties ir jos analizės pasigendama nagrinėjant 1944 m. pabaigą – 1946 metus.

¹ Straipsnyje vartojamas repatriacijos terminas, kuris suprantamas kaip užsienio valstybėse esančių kitos valstybės piliečių grąžinimas į jų valstybę pagal juos išleidžiančios ir priimančios valstybės susitarimą (*Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1985, p. 423). Tačiau ir šis terminas ne visiškai tikslus, ypač lenkų autochtonų atžvilgiu. Oficialiuose to meto LSSR ir Lenkijos dokumentuose buvo vartojamas „evakuacijos“ terminas, tačiau jis netinka vykusiame procesui apibūdinti. Iš esmės jį galima įvardyti kaip gyventojų mainus tarp SSSR (ir LSSR) ir LLR.

² N. Kairiūkštytė, Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m., *Rytų Lietuva*, Vilnius, 1992, p. 124–141; N. Kairiūkštytė, Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m., *Lietuvos rytai*, Vilnius, 1993, p. 281–298.

Paminėtina Petro Kalniaus monografija³, kurioje nagrinėjami Pietryčių Lietuvoje gyvenančių lenkų asimiliacijos, integracijos ir konsolidacijos reiškiniai XX a. II pusėje. Viename iš skyrių, skirtų po Antrojo pasaulinio karo šiame krašte vykusiu etninių procesų ištakoms apžvelgti, autorius taikliai pastebi, jog tautinei Pietryčių Lietuvos struktūrai poveikį turėjo Armijos Krajovos antilietuviškos akcijos Antrojo pasaulinio karo metais, pirmaisiais pokario metais įvykę politiniai-socialiniai pokyčiai bei vėlesnė gyventojų iš SSSR migracija, kuri sustiprino čionykštę lenkų bendruomenę⁴.

Lenkijoje nagrinėjama tema yra paskelbta daugiau darbų. Tačiau lyginant Lietuvos ir Lenkijos istoriografiją tyrinėjamu klausimu, matomas vienas ryškus skirtumas. Lenkijos autorių darbuose Lietuvoje gyvenančių lenkų skaičius gana ženkliai skyrėsi nuo lietuvių autorių pateikiamų duomenų. Tyrinėtojas Piotras Eberhardtas nagrinėjo etninius-demografinius pokyčius Lietuvoje XIX–XX a. Savo tyrimų rezultatus jis apibendrino monografijoje „Przemiany narodowościowe na Litwie“. Nepateikdamas detalesnės statistikos analizės apie lenkų skaičių pirmaisiais pokario metais, autorius nurodė, jog bendras lenkų skaičius 1944 m. pabaigoje siekė 400 tūkst. žmonių⁵. Pastaraisiais metais pasirodė nauji lenkų autorių darbai⁶, kuriuose nurodoma, kad 1944–1945 m. Lietuvoje gyveno 450–500 tūkstančių lenkų. Toks skaičius buvo gautas remiantis Lenkijos istoriografija bei įvairiais statistikos duomenimis, kurie yra kvestionuojami.

Straipsnyje daugiausia remtasi archyvine medžiaga, saugoma Lietuvos valstybės centriniame ir Lietuvos ypatingajame archyvuose. Ją sąlyginai galima būtų suskirstyti į grupes: a) NKVD-NKGB struktūrų duomenys apie lenkų bendruomenėje vykusius procesus, bendruomenės narių skaičių, teritorinį pasiskirstymą; b) statistinę apskaitą atliekančių LSSR institucijų dokumentai, fiksuojantys gyventojų skaičių Lietuvoje, jų judėjimą nagrinėjamu laikotarpiu; c) LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo repatriacijai Lietuvos SSR teritorijoje pateikiami duomenys apie lenkų repatriaciją į Lenkiją 1944 m. pabaigoje – 1947 m. ir su ja susiję klausimai. Pažymėtina, kad minėtų grupių duomenys apie tuos pačius įvykius ar reiškinius labai įvairuoja, dažnai ženkliai skyriasi vieni nuo kitų, todėl lygindami juos pateiksime savo vertinimus ir tam tikrus samprotavimus.

LIETUVOS LENKŲ BENDRUOMENĖS YPATUMAI

Kalbant apie Lietuvos lenkų bendruomenę reikėtų pabrėžti keletą aspektų. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje lenkai po lietuvių sudarė didžiausią gyventojų grupę. Tačiau Vilniaus krašto ir likusių Lietuvos apskričių lenkų padėtis buvo skirtinga. Vilniaus krašte lenkai gyveno kompaktiškai. Dėl Lenkijos okupacijos ir vykdytos

³ P. Kalnius, *Etniniai procesai pietryčių Lietuvoje XX a. antrojoje pusėje*, Vilnius, 1998.

⁴ P. Kalnius, op. cit., p. 42–44.

⁵ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997, s. 162, 166.

⁶ A. Paczoska, Powojenna ewakuacja ludności – sposób na rozwiązanie problemów etnicznych Wileńszczyzny, *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, Gdańsk, 2003, s. 82; A. Paczoska, *Dzieci Jałty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947*, Toruń, 2003, s. 5, 189; A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń, 2001, s. 80.

lenkinimo politikos lenkų daugėjo ir jie sudarė vyraujančią etninę grupę. 1939 m. Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą, pasikeitė čia gyvenusių lenkų padėtis: iš valstybine prasme vyravusios grupės jie tapo viena iš etninių mažumų. Vilniaus krašto lenkų bendruomenę sudarė skirtingų kategorijų asmenys. Vieni lenkai į Vilniaus kraštą atvyko Lenkijai okupavus šį kraštą, kiti buvo karo pabėgėliai, atvykę 1939 m. pabaigoje – 1940 m. pirmąjį pusmetį, treči – vietiniai lenkai ir sulenkėję lietuviai ar baltarusiai. Tuo tarpu kitose Lietuvos apskrityse gyvenantys lenkai etniškai nevyravo ir buvo pasklidę tarp lietuvių. Didesnis lenkų skaičius telkėsi Alytaus, Šiaulių, Panevėžio, Kauno, Kėdainių, Ukmergės miestuose ir apskrityse. Socialiniu-ekonominiu požiūriu tai buvo gana įvairi grupė. Po Antrojo pasaulinio karo politiniai-ekonominiai pokyčiai Lietuvoje smarkiai pakoregavo lenkų bendruomenės socialinę struktūrą ir ekonominę padėtį. 1947 m. Lietuvoje praktiškai neliko lenkų inteligentijos, turtingesnių miestiečių, ūkininkų.

LENKŲ TERITORINIS PASISKIRSTYMAS IR SKAIČIUS

Siekdami nustatyti lenkų teritorinį pasiskirstymą ir skaičių mūsų nagrinėjamu laikotarpiu, pasiremsime 1942 m. gyventojų surašymo duomenimis. Lenkų tautybės žmonės telkėsi Pietryčių Lietuvoje, nors daugiau ar mažiau gyveno visose apskrityse (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičius 1942 metais

Apskritis pavadinimas	Bendras gyventojų skaičius	Lenkų skaičius
Alytaus	116 641	1075
Biržų	95 171	76
Eišiškių*	52 435	20 976
Kauno (su Kauno m.)	240 924	2992
Kėdainių	89 505	402
Kretingos	103 888	27
Lazdijų	42 298	136
Marijampolės	102 437	277
Mažeikių	77 721	33
Panevėžio (su Panevėžio m.)	155 468	655
Raseinių	114 680	284
Rokiškio	75 901	107
Šakių	62 555	38
Šiaulių (su Šiaulių m.)	219 799	296
Švenčionių**	95 702	20 819
Tauragės	117 868	83
Telšių	89 669	208
Trakų	108 827	25 556
Ukmergės	121 577	1421
Utenos	91 866	141
Vilkaviškio	66 731	183
Vilniaus (su Vilniaus m.)	318 619	178 603

1 lentelės tęsinys

Zarasų	61 273	3968
Iš viso***	2621 555	258 356

* Į Eišiškių apskrities gyventojų skaičių neįskaičiuoti Benekainių valsčiaus, po Antrojo pasaulinio karo įėjusio į BSSR sudėtį, gyventojai (8521 gyventojas, iš jų – 6653 lenkai).

** Į Švenčionių apskrities gyventojų skaičių neįskaičiuoti Vidžių valsčiaus, po Antrojo pasaulinio karo prijungto prie BSSR, gyventojai (11 190 žmonių, iš jų – 5212 lenkai).

*** Į lentelę neįtrauktas Svyrių ir Ašmenos apskričių, po Antrojo pasaulinio karo įėjusių į BSSR sudėtį, gyventojų skaičius. Pirmojoje gyveno 77 925 žmonės, iš kurių lenkų buvo 27 964, antrojoje – atitinkamai 95 521 ir 51 460.

Lentelė sudaryta remiantis 1942 m. surašymo duomenimis, LCVA, f. R-743, ap. 5, b. 45, l. 1–60, 72, 75.

Iš lentelės duomenų matyti, jog daugiausia lenkų gyveno Vilniuje ir Vilniaus, Trakų, Eišiškių, Švenčionių apskrityse. Surašymo duomenimis, iš Lietuvoje gyvenusiu beveik 260 tūkst. lenkų šiose keturiose apskrityse jų gyveno apie 246 tūkstančius. Tačiau galima teigti, kad realiai lenkų buvo daugiau, negu nurodyta surašyme, nes dalis jų užsirašė lietuviais norėdami užsitikrinti saugesnį socialinį statusą arba išvengti represijų. Ši teiginį iš dalies patvirtino Lenkijos Respublikos Laikinosios vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio repatriacijos reikalams Lietuvos SSR teritorijoje duomenys, jog lenkai, norėdami išvengti represijų, užsirašydavo lietuviais⁷. Kita vertus, pokario metų sovietiniai statistikos duomenys taip pat rodė, kad lenkų buvo daugiau: 1946 m. pirmąjį pusmetį Vilkaviškio apskrityje lenkų buvo 2910 (1942 m. surašymo duomenimis – 183), Telšių apskrityje – atitinkamai 346 ir 208⁸. Dar didesnis skirtumas susidarė Zarasų apskrityje. 1942 m. gyventojų surašymo duomenimis, čia gyveno apie 4 tūkst. lenkų. Tuo tarpu 1945 m. pavasarį, pagal NKVD duomenis (juos sudarant remtasi 1944 m. pabaigos gyventojų registracija – V. S.), Zarasų apskrityje gyveno kiek daugiau nei 10 tūkst. lenkų⁹. Galbūt minėtose dviejose apskrityse lenkais pasivadinta dėl to, kad buvo galimybė išvykti į Lenkiją. Tačiau kalbant apie Zarasų apskritį, to pasakyti negalima. 1944 m. rugpjūčio–lapkričio mėnesiais registruojant gyventojus dar nebuvo žinoma, jog lenkai galės repatriuoti. Skelbimai apie repatriaciją ir jos sąlygas spaudoje buvo paskelbti tik 1944 m. gruodžio pabaigoje¹⁰ („Prawda Wileńska“ skelbimas pasirodė 1944 m. gruodžio 27 d., „Tiesoje“ – 1944 m. gruodžio 28 d.).

1944 m. po sovietinės reokupacijos buvo pakeistas Lietuvos administracinis suskirstymas. Lenkų gyvenamos apskričių ribos taip pat pakito. 1944 m. gruodžio 31 d. LSSR Aukščiausiosios Tarybos įsaku buvo sujungtos Švenčionėlių ir Švenčionių ap-

⁷ 1945 03 30 Lenkijos Respublikos Laikinosios vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio repatriacijos reikalams Lietuvos SSR respublikoje S. Ochotskio laiškas Lietuvos SSR vyriausybės vyriausiajam atstovui repatriacijai LSSR teritorijoje, LCVA, f. R-841, ap. 10, b. 26, l. 44.

⁸ Žinios apie Vilkaviškio ir Telšių apskritis, *ibid.*, f. R-754, ap. 4, b. 527, l. 11, 40.

⁹ 1945 03 16 žinios apie LSSR gyventojų skaičių, *ibid.*, f. R-841, ap. 11, b. 2, l. 1.

¹⁰ 1944 12 24 Lietuvos SSR vyriausybės vyriausiojo atstovo repatriacijai LSSR teritorijoje V. Mickevičiaus raštas „Prawda Wileńska“ redaktoriui A. Fedorovičiui, *ibid.*, ap. 1, b. 15, l. 3.

skritys¹¹. Antrojo pasaulinio karo metais Švenčionių apskrčiai priklausęs Vidžių valsčius buvo paliktas Baltarusijos SSR sudėtyje. 1944 m. Eišiškių apskritis buvo panaikinta. Jos valsčiai buvo prijungti prie Vilniaus (Dieveniškių, Šalčininkų), Trakų (Eišiškių, Valkininkų), Alytaus (Varėnos) apskričių ir Baltarusijos SSR (Benekainių). 1946 m. pavasarį iš Trakų apskrities buvo išskirta Kaišiadorių apskritis, į kurią įėjo Kaišiadorių, Rumšiškių, Žaslių ir Žiez marių valsčiai. Tačiau šis naujas teritorinis suskirstymas lenkų gyvenamus valsčius mažai palietė, jie liko Trakų apskrityje.

Jau 1944 m. antrąjį pusmetį LSSR vadovybė ėmėsi gyventojų registracijos. 1944 m. rugpjūčio 12 d. LSSR Liaudies komisarų taryba (LKT) priėmė nutarimą dėl gyventojų registracijos išlaisvintose nuo vokiečių okupacijos vietovėse. Vienas iš registracijos tikslų buvo nustatyti tautinę gyventojų sudėtį. 1944 m. rugpjūčio 14 – lapkričio 30 d. milicijos valdyba vykdė gyventojų registraciją, tačiau ji neapėmė kariškių, NKVD-NKGB darbuotojų ir laikinai atvykusių asmenų. Buvo surašyta kiek daugiau nei 1400 tūkst. asmenų¹². Taigi sovietinės registracijos duomenys vertintini kaip nepilni. Iš kitų šaltinių matyti, jog 1944 m. pabaigoje Lietuvoje gyveno apie 2 400 tūkst. žmonių¹³.

Daugiausia lenkų gyveno Vilniaus apskrityje. Į ją įėjo Dieveniškių, Jašiūnų, Maišiagalos, Mickūnų, Naujosios Vilnios, Nemenčinės, Paberžės, Riešės, Rudaminos, Šalčininkų, Šumsko, Turgelių valsčiai. Valstybinės plano komisijos apytiksliais duomenimis, 1944 m. pabaigoje apskrityje gyveno 175 tūkst. žmonių, iš jų 86 200 lietuvių, 75 400 lenkų, 8800 baltarusių, 2800 rusų ir 1800 kitų tautybių asmenų¹⁴. Šie duomenys buvo perkelti iš 1942 m. gyventojų surašymo ir 1944 m. jau neatitiko realybės. NKVD duomenimis, šioje apskrityje 1945 m. pradžioje gyveno 116 tūkst. gyventojų¹⁵. Šie duomenys atrodytų patikimesni, nes jie buvo skirti ne propagandos tikslams, o tarnybiniam naudojimui. Dauguma apskrities gyventojų buvo lenkai – jie sudarė 105 tūkst. visų gyventojų. Be lenkų, dar gyveno 7500 lietuvių, 2600 rusų, 800 baltarusių¹⁶. Toks lenkų skaičius susidarė dėl kelių priežasčių. Visų pirma Lenkijos okupacijos metais į Vilniaus kraštą atvyko apie 98 tūkst. lenkų, iš kurių apie 22 tūkst. sudarė tarnautojai ir valdininkai¹⁷ (tiesa, į šį skaičių įėjo ir dalis vietinių gyventojų, kurie dokumentais negalėjo įrodyti savo teisės į Lietuvos Respublikos pilietybę – *V. S.*). Dar keliolika tūkstančių lenkų atvyko 1939 m. pabaigoje – 1940 m. pirmąjį pusmetį¹⁸. Antra vertus, repatriacijos į Lenkiją galimybė paskatino dalį žmonių užsirašyti lenkais ir tai padidi-

¹¹ 1947 08 09 paaiškinamasis raštas prie kartotekos apie teritorinį-administracinį Lietuvos pasiskirstymą 1947 m., *ibid.*, f. R-363, ap. 1, b. 316, l. 40.

¹² 1945 03 16 LSSR NKVD milicijos valdybos pasų skyriaus viršininko Makarovo žinios apie LSSR gyventojų skaičių, *ibid.*, f. R-841, ap. 11, b. 2, l. 1.

¹³ V. Domarkas, Lietuvos gyventojai valstybinės statistikos duomenimis 1940–1960 m., *Lietuvos archyvai*, 1995, t. 6, p. 83.

¹⁴ 1944 12 16 Valstybinės plano komisijos prie SSSR Liaudies komisarų tarybos įgaliotinio Nosovo apytiksliai duomenys apie keturių LSSR apskričių gyventojus, *LCVA*, f. R-841, ap. 11, b. 3, l. 3.

¹⁵ Pranešimas apie NKVD darbą Vilniaus apskrityje 1945 02 1 dieną, *LYA*, f. K-1, ap. 3, b. 1904, l. 72–83.

¹⁶ Pranešimas apie NKVD darbą Vilniaus apskrityje 1945 02 1 dieną, *ibid.*

¹⁷ R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*, Vilnius, 1990, p. 54.

¹⁸ G. Sургailis, Lenkai, Antrojo pasaulinio karo atbėgėliai, Lietuvoje (1939 m. rugsėjis – 1940 m. birželis), *Rytų Lietuva*, Vilnius, 1992, p. 108.

no bendrą lenkų skaičių apskrityje. Pabrėžtina, kad lietuvių skaičius Vilniaus krašte vokiečių okupacijos metais buvo padidėjęs, tačiau karo pabaigoje sumažėjo. Tokią padėtį lėmė ginkluotas lenkų pogrindis, kuris siekė išvyti lietuvius „kolonistus“ iš Vilniaus krašto ir taip išlaikyti jo lenkiškumą. Lenkijos pogrindžio vadovybė neabejojo, kad po Antrojo pasaulinio karo šis kraštas priklausys Lenkijai, todėl prieš lietuvius griebėsi smurto. 1943 m. pavasarį dauguma iš Suvalkų krašto okupantų vokiečių 1941 m. ištremtų lietuvių (apie 11 tūkst.) atsidūrė Rytų Lietuvoje ir buvo apgyvendinti išvartų lenkų ūkiuose (šie prisijungė prie ginkluoto lenkų pogrindžio). Lietuviai ūkininkai sulaukė Armijos Krajovos keršto. Jos nariai lietuvius (ne tik ūkininkus, bet ir mokytojus, dvasininkus ir kt.) baugino, naudojo prieš juos smurtą, reikalaudami apiešti Vilniaus kraštą. Tad dauguma lietuvių karo pabaigoje iš čia pasitraukė¹⁹. Kita priežastis, lėmusi lietuvių skaičiaus Vilniaus krašte mažėjimą, buvo prasidėjusi lenkų repatriacija į Lenkiją. Prisidengdami lenkų tautybe dalis lietuvių išvyko į Lenkiją, iš kur tikėjosi lengviau pakliūti į vakarus. Lietuvos pogrindžio organizacijos bandė stabdyti šį procesą ir kreipėsi į lietuvius, ragindamos nevykti į vakarus²⁰. Lietuvių istorikės N. Kairiūkštytės skaičiavimais, lietuviai sudarė apie 10% po repatriacijos priedangą į Lenkiją išvykusių asmenų. Taigi iš Lietuvos, daugiausia iš Vilniaus krašto, išvažiavo apie 17–18 tūkst. lietuvių²¹. Lietuvių išėivių duomenimis, į Lenkiją repatriavo 8000 lietuvių²². Sudėtinga nustatyti tikslų po repatriacijos priedangą išvykusių lietuvių skaičių, tačiau tiek Lietuvos, tiek Lenkijos šaltiniuose yra duomenų, jog tokių asmenų buvo nemažai. Dauguma jų apsigyveno centriniuose ir vakariniuose Lenkijos rajonuose ir stengėsi kuo greičiau asimiliuotis. Dalis jų įsitraukė į nuo XX a. 6-ojo dešimtmečio antrosios pusės plėtojamą lietuvišką visuomeninį-kultūrinį gyvenimą²³.

Vilniaus miesto gyventojų skaičius taip pat įvairavo. 1944 m. pabaigoje, NKVD duomenimis, Vilniuje gyveno 106 497 gyventojai, iš jų 84 990 lenkų, 8867 rusai, 7958 lietuviai, 2062 baltarusiai, 1680 žydų, 519 ukrainiečių, 39 totoriai, 36 latviai, 13 vokiečių ir 303 kitų tautybių²⁴. Kitais NKVD duomenimis, Vilniuje tuo metu gyveno daugiau lenkų (103 203)²⁵. Tačiau toks Vilniaus gyventojų lenkų skaičius figūravo 1942 m. gyventojų surašyme, todėl tikriausiai šie duomenys iš minėto surašymo buvo perkelti automatiškai. Galima teigti, kad Vilniuje 1944 m. pabaigoje gyveno apie 90 tūkst. lenkų. Tokį lenkų skaičių nurodė ir LSSR vyriausybės vyriausiasis atstovas repatriacijai LSSR teri-

¹⁹ *Armija krajova Lietuvoje*, Vilnius–Kaunas, 1999, d. 2, p. 266–268, 277; A. L. Arbušauskaitė, *Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį*, Klaipėda, 2002, p. 165, 183–184.

²⁰ K. Kasparas, *Lietuvių ir lenkų pogrindžių santykių genezė antrosios rusų sovietų okupacijos pradžioje 1944–1945 m.*, *Armija krajova Lietuvoje*, Vilnius–Kaunas, 1999, d. 2, p. 120.

²¹ N. Kairiūkštytė, *Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m.*, *Rytų Lietuva*, Vilnius, 1992, p. 130.

²² *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, 1968, t. 15, p. 447.

²³ V. Stravinskienė, *Lenkijos lietuvių bendruomenė 1944–2000*, Vilnius–Punskas, p. 24–25, 55.

²⁴ SSSR NKVD vyriausiosios milicijos valdybos viršininkui, I rango milicijos komisarui Galkinui ataskaita apie atliktą darbą išduodant pasus Lietuvos teritorijoje, be datos (turtėtų būti 1944 m. gruodžio mėnuo – V. S.), *LYA*, VRM dokumentų skyrius, f. V-102, ap. 1, b. 1, l. 5.

²⁵ 1945 03 06 pranešimas Merkulovui, *LYA*, f. K-1, ap. 10, b. 19, l. 271.

torijoje Vincas Mickevičius LKP (b) CK pirmajam sekretoriui Antanui Sniečkui²⁶.

Trakų apskritį 1944 m. pabaigoje sudarė 11 valsčių: Aukštadvario, Eišiškių, Kaišiadorių, Onušio, Rūdiškių, Semeliškių, Trakų, Valkininkų, Vievio, Žaslių ir Žiezmarių. Pagal gyventojų skaičių ji buvo mažesnė už Vilniaus apskritį. 1944 m. pabaigoje, valstybinės plano komisijos duomenimis, apskrityje gyveno 138 370 žmonių²⁷ (NKGB duomenimis, 1945 m. pradžioje apskrityje gyveno 114 591 žmonės²⁸). Pagal gyventojų skaičių didžiausi valsčiai buvo Trakų (gyveno daugiau kaip 18 tūkst. asmenų) ir Eišiškių (apie 17 tūkst. gyventojų), pats mažiausias – Kaišiadorių (kiek daugiau negu 7 tūkst. žmonių). Kiek apskrityje gyveno lenkų – tiksliai nėra žinoma. Lenkų skaičių apskrityje padidino tai, kad 1944 m. prie šios apskrities buvo prijungti Eišiškių ir Valkininkų valsčiai. Daugiausiai lenkų gyveno Eišiškių, Rūdiškių, Trakų valsčiuose. Juose iš viso buvo per 45 tūkst. žmonių. Be šių valsčių, lenkų tautybės žmonių kiek daugiau gyveno ir Valkininkų valsčiuje. Sprendžiant iš asmenų, užsiregistravusių išvykti į Lenkiją, suvestinių (iš apskrities norėjo repatrijuoti apie 63 tūkst. žmonių, o išvyko apie 20 tūkst.) ir atsižvelgiant į tai, kad tarp jų buvo daug asmenų, kurie neturėjo Lenkijos pilietybės, todėl negalėjo išvykti²⁹, galima teigti, kad apskrityje lenkai sudarė apie trečdalį visų gyventojų (apie 35–40 tūkst. žmonių).

Švenčionių apskritis pagal gyventojų skaičių buvo mažiausia. 1945 m. pirmąjį pusmetį apskrityje gyveno 93 631 gyventojas, iš kurių lenkai sudarė 19 108³⁰. Kuo remiantis apskaičiuotas toks lenkų skaičius, nustatyti nepavyko. Į apskritį įėjo Adutiškio, Daugėlišio, Ignalinos, Joniškio, Kaltanėnų, Mielagėnų, Pabradės, Saldutiškio, Švenčionėlių, Švenčionių, Tverėčiaus valsčiai. Daugiausiai lenkų gyveno Pabradės, Švenčionėlių ir Švenčionių valsčiuose. Čia iš viso gyveno apie 29 tūkst. žmonių. Pagal gyventojų skaičių Švenčionių ir Pabradės valsčiai buvo patys didžiausi apskrityje (pirmajame gyveno 14 tūkst., antrajame – 11 009 gyventojai), Švenčionėlių – mažiausias (gyveno 3850 gyventojų).

Kita lenkų bendruomenės dalis gyveno pasklidusi po įvairias Lietuvos apskritis. Daugiau lenkų telkėsi Alytaus, Kauno, Kėdainių, Ukmergės, Panevėžio, Šiaulių ir Zarasų apskrityse, tačiau nustatyti tikslų jų skaičių sudėtinga. Lenkijos autorių darbuose nurodoma, kad „Kauno Lietuvoje“ gyveno mažiausiai 80 tūkst. lenkų³¹. Šis skaičius yra paimtas iš Lenkijos Respublikos Laikinosios vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio repatriacijai LSSR teritorijoje Stanislovo Ochotskio dokumentų. S. Ochotskis, nurodydamas tokį lenkų skaičių, rėmėsi tautinės savimonės kriterijumi. Pagal 1942 m. surašymo duomenis, be Vilniaus krašto, kitose Lietuvos apskrityse buvo apie 12 tūkst. lenkų. Manytume, kad šis skaičius surašyme buvo sumažintas, realiai lenkų buvo daugiau.

²⁶ 1944 12 16 LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo repatriacijai LSSR teritorijoje V. Mickevičiaus ir LSSR vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio Lenkijos teritorijoje A. Kundroto informacija LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, *LCVA*, f. R-841, ap. 11, b. 1, l. 36.

²⁷ 1944 m. pabaigos LSSR valsčių sąrašas, *ibid.*, f. R-755, ap. 2, b. 26, l. 19.

²⁸ LSSR Trakų apskrities apibūdinimas, *LYA*, ap. 3, b. 1737, l. 4.

²⁹ Trakų repatriaciniame rajone 1945 m. pabaigoje užsiregistravusių išvykti į Lenkiją buvo 19 tūkst. asmenų, iš kurių trečdalis (daugiau kaip 6 tūkst.) neturėjo Lenkijos pilietybės, 1945 12 08 rajonų atstovų pasitarimo protokolas, *LCVA*, f. R-841, ap. 1, b. 13, l. 62.

³⁰ 1945 05 20 Švenčionių apskrities apibūdinimas, *LYA*, ap. 3, b. 1651, l. 4.

³¹ *Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski 1944–1947*, Warszawa, 1999, s. 114; A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SSR 1944–1989*, Toruń, 2001, s. 92.

Nustatyti lenkų kiekį pagal repatrijavusių į Lenkiją asmenų skaičių irgi sudėtinga. Iš minėtų apskričių norinčių išvykti į Lenkiją žmonių buvo daugiau kaip 35 tūkstančiai. 1945–1946 m. iš čia išvyko apie 9 tūkst. lenkų. Be to, dalis šių apskričių lenkų išvyko per Vilniaus apskritį (per Vilniaus, Riešės repatriacinius rajonus). Kuo paaiškinti tokį didelį skirtumą tarp norėjusių išvykti ir išvykusių asmenų skaičiaus? Visų pirma išvykti į Lenkiją užsirašė asmenys, pagal LSSR vyriausybės ir Lenkijos tautinio išsivadavimo komiteto susitarimo 1-ąjį straipsnį negalėję repatrijuoti (iki 1939 09 17 neturėję Lenkijos pilietybės ir nebuvę lenkų tautybės). Štai Ukmergės repatriaciniame rajone užsiregistravo 2949 asmenys, iš kurių lietuviai sudarė 23,3%³². Kauno repatriaciniame rajone užsiregistravo iš Suvalkų krašto 1941 m. į Lietuvą vokiečių ištremti lietuviai³³. Antra vertus, iš minėtų apskričių repatriacija iš esmės vyko 1946 m., kai dokumentais reikėjo įrodyti turėtą Lenkijos pilietybę ir lenkų tautybę. Todėl asmenys, negalėję to įrodyti, neišvyko. Taigi galima teigti, kad kitose apskrityse (išskyrus Rytų ir Pietryčių Lietuvą) lenkų galėjo būti apie 40–50 tūkstančių. 1944 m. pabaigoje – 1945 m. pirmąjį pusmetį Lietuvoje gyveno 300–330 tūkst. lenkų, iš kurių dauguma telkėsi Vilniaus krašte.

LIETUVOS LENKŲ SKAIČIAUS KAITA

Didžiausią įtaką lenkų skaičiaus Lietuvoje mažėjimui turėjo 1944–1947 m. repatriacija. 1944 m. rugsėjo mėnesį LSSR vyriausybė ir Lenkijos tautinio išsivadavimo komitetas pasirašė susitarimą dėl buvusių Lenkijos piliečių repatriacijos iš Lietuvos SSR teritorijos į Lenkiją ir lietuvių iš Lenkijos teritorijos į Lietuvą. Pagal jį, registracija turėjo prasidėti 1944 m. spalio 15 d. ir baigtis tų pačių metų gruodžio 1 d., o repatriacija – 1944 m. gruodžio 1 d. – 1945 m. balandžio 1 d. Tačiau registruoti pradėta tik gruodžio 28 d. ir tik Vilniuje. Iki 1945 m. sausio 1 d. čia užsiregistravo 750 asmenų³⁴. Kiti repatriaciniai punktai veikti pradėjo Švenčionyse ir Švenčionėliuose 1945 m. sausio 23 d., po kelių dienų registruoti žmonės pradėta Naujojoje Vilnioje, Lentvaryje, Šumske ir kitur. Iš viso veikė 21 repatriacinis rajonas. Pirmieji lenkai iš Lietuvos išvyko 1944 m. gruodžio 30 d.³⁵

2 lentelė. Asmenų, norėjusių išvykti ir išvykusių į Lenkiją 1944–1947 m., skaičius pagal rajonus

Eil. Nr.	Rajono pavadinimas	Pareiškė norą išvykti		Išvyko	
		Iš viso asmenų	Tarp jų lenkai	Iš viso asmenų	Tarp jų lenkai
1	Dūkšto	13707	13681	5590	5570

³² Ukmergės repatriacinio rajono vardiniai registracijos sąrašai, *LCVA*, f. R-841, ap. 8, b. 102, l. 1–26.

³³ A. Bojko ataskaita apie Kauno rajono darbą 1945 03 09–1946 04 30, *Naujųjų aktų archyvas*, f. Lenkijos Respublikos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio lenkų evakuacijai iš Lietuvos SSR, b. 213, l. 21–25.

³⁴ Vilniaus rajono registracijos knyga, *LCVA*, f. R-841, b. 24, l. 1–8, 17–23, 29–40, 44–47, 54–61, 66–68, 72–79.

³⁵ Iš Vilniaus rajono išvykusio transporto sąrašas, *ibid.*, ap. 10, b. 203, l. 5.

2	Druskininkų	4126	4074	1150	1115
3	Ignalinos	2961	2863	1456	1398
4	Jašiūnų	33522	33511	7565	7560
5	Kauno	6953	6814	612	600
6	Kėdainių	4822	4542	120	120
7	Lentvario	11793	11773	5519	5516
8	Naujosios Vilnios	18701	18675	9110	9095
9	Nemenčinės	28954	28922	6110	6067
10	Pabradės	15969	15874	5525	5475
11	Panevėžio	3752	3704	858	858
12	Riešės	40990	40967	12796	12786
13	Rūdiškių	15184	15125	5253	5252
14	Šumsko	13147	13127	3881	3867
15	Švenčionėlių	4529	4497	2686	2651
16	Švenčionių	10233	10156	4465	4395
17	Trakų	19107	19019	5479	5456
18	Ukmergės	2947	2271	238	238
19	Valkininkų	3992	3976	759	754
20	Varėnos	12769	12688	2399	2338
21	Vilniaus	111341	109332	89587	87712
	Iš viso	379498	375591	171158	168822

Lentelė sudaryta remiantis žiniomis apie asmenis, pareiškčius norą išvykti ir išvykusius į Lenkiją, ir jų paliktą gyvą inventorių, *LCVA*, f. R-841, ap. 10, b. 27, l. 128–129.

Taigi išvykti į Lenkiją užsiregistravo apie 380 tūkst. asmenų. Oficialiais skaičiais, iš Lietuvos išvyko kiek daugiau negu 171 tūkst. žmonių: 1944 m. – 44, 1945 m. – 73 147, 1946 m. – 97 641, 1947 m. – 624³⁶. Daugiausia asmenų išvažiavo iš Vilniaus (daugiau kaip pusė visų repatrijavusiųjų), tarp jų vyravo lenkai. Šis skaičius rodytų, jog iš miesto išvažiavo beveik visi miesto gyventojai lenkai. Tačiau realiai Vilniuje liko daugiau lenkų, nes per Vilniaus repatriacinį rajoną važiavo iš kitų apskričių ar iš kitur į Lietuvą atvykę lenkai. Kita vertus, reikia pabrėžti, jog iš tiesų iš Lietuvos išvyko daugiau asmenų, negu nurodyta oficialioje statistikoje, kadangi dalis jų išvažiavo be dokumentų, pasislėpę transporte, nelegaliai ar vienašališkai su Lenkijos Respublikos Laikinosios vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio žinia. Lenkijos tyrinėtojų duomenimis, iš Lietuvos repatriavo nuo 178 tūkst. iki 220–230 tūkst. žmonių³⁷. Manytume, kad realiai iš Lietuvos išvyko 180–190 tūkst. asmenų, daugiausia lenkų. Be jų, dar išvyko nemažai lietuvių (jie prisidengė lenkų tautybe), apie 2300 žydų bei keletas šimtų kitų tautybių asmenų.

³⁶ 1944–1947 m. išvykusio transporto knyga, *ibid.*, ap. 6, b. 5, l. 1–21; Bendros žinios apie išvažiavusius 1945–1947 m. (rajonais), *ibid.*, ap. 8, b. 204, l. 1–8.

³⁷ L. Kosiński, *Procesy ludnościowe na ziemiach odzyskanych w latach 1945–1960*, Warszawa, 1960, s. 47; J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSSR 1944–1948*, Warszawa, 1987, s. 54; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997, s. 174; D. Sula, *Działalność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951*, Lublin, 2002, s. 74; A. Paczoska, *Dzieci Jałty*. ..., s. 208–209.

1944–1947 m. repatriacija ženkliai sumažino lenkų skaičių Lietuvoje, paveikė socialinę-ekonominę bendruomenės struktūrą (išvyko beveik visa inteligentija, turtingesni ūkininkai, miestiečiai), turėjo ilgalaikes pasekmes tiek išvažiavusiems, tiek Lietuvoje likusiems lenkams (paminėtini bendražmogiški praradimai – iširo daugybė šeimų, teko palikti gimtuosius namus, užgyventą turtą, iškilo adaptacijos naujoje gyvenamoje vietoje problemos ir kt., vyko spartesnis Lietuvoje likusių lenkų nutautėjimas).

Kitas veiksnys, lėmęs lenkų skaičiaus Lietuvoje mažėjimą, buvo NKVD-NKGB vykdyti lenkų suėmimai, kalinimai bei trėmimai. Visų pirma nukentėjo lenkų pagrindžio organizacijų nariai. 1944 m. gruodžio 20 d. – 1945 m. gegužės 20 d. Lietuvoje buvo suimti ir internuoti 9302 lenkai, kurių dauguma priklausė pagrindžiui³⁸. Suėmimai nesiliovė ir vėliau. 1945 m. vasarą ir rudenį buvo suimta keletas šimtų Vilniaus ir Trakų apskrityse veikusių lenkų partizanų, pagrindinių civilinių organizacijų narių. Rusijos istorikų skaičiavimais, 1945 m. vasario–gegužės mėnesiais iš Lietuvos į Rusijos, Ukrainos ir Baltarusijos teritorijose esančius kalėjimus buvo išsiųsta apie 7500 lenkų³⁹. Be lenkų pagrindžio narių, nukentėjo nemažai civilių gyventojų. 1945–1951 m. dalis lenkų buvo ištremta iš Lietuvos. Nustatyti tikslų skaičių sudėtinga, nes iki šiol nėra apibendrintų duomenų apie tautinę tremtinių sudėtį. Galima pasiremti tik apytiksliais duomenimis. Remiantis SSSR NKVD 1945 m. birželio 16 d. specialiu potvarkiu, iš Vilniaus apskrities už šeimos narių dalyvavimą ar paramą Armijai Krajovai buvo ištremtos 35 lenkų šeimos (104 asmenys)⁴⁰. 1949-ųjų pavasarį iš Vilniaus apskrities ištremtų šeimų daugumą (63, jose 270 asmenų) sudarė lenkų šeimos. 1950 m. rugsėjo 1 d. iš Eišiškių ir Šalčininkų rajonų į Chabarovsko kraštą buvo ištremtos 48 šeimos (228 asmenys). 1951 m. pavasarį buvo ištremti generolo Vladislavo Anderso armijoje tarnavę kariai ir jų šeimos (283 asmenys), tarp jų 139 lenkai⁴¹. Tų pačių metų rudenį buvo tremiami ūkininkai iš Vilniaus srities, tarp kurių buvo ir lenkų⁴². Taigi manytume, kad 1944 m. pabaigoje – 1951 m. sovietinėje Lietuvoje buvo sulaikyta, suimta, ištremta bei įkalinta įvairiose SSSR vietose apie 15 tūkst. lenkų.

Lenkų skaičiaus mažėjimui įtakos turėjo ir 1944–1945 m. mobilizacijos į lenkų armiją, veikiančią Raudonosios Armijos sudėtyje. 1944–1945 m. į ją buvo paimta daugiau kaip 30 tūkst. lenkų, didesnė dalis atgal į Lietuvą negrįžo⁴³. Taigi po repatriacijos, suėmimų ir įkalinimų, trėmimų, mobilizacijų Lietuvoje liko apie

³⁸ A. Bubnys, NKGB-NKVD prieš lenkų pagrindį Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje – 1945 m. pirmoje pusėje, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2, p. 55.

³⁹ *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва, 1997, с. 219–225.

⁴⁰ LSSR NKVD pulkininko Burylino 1945 07 (be dienos) sudarytas sąrašas šeimų, ištremiamų iš Vilniaus apskrities, *LYA*, VRM dokumentų skyrius, f. V-135, ap. 7, b. 22, l. 1–9.

⁴¹ 1949 04 02 iš Vilniaus apskrities ištremtų šeimų sąrašas, *ibid.*, b. 185, l. 19–28; E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996, p. 131–132.

⁴² Sąrašas asmenų, grįžusių iš tremties į Eišiškių rajoną, *LYA*, ap. 47, b. 1252, l. 125–135.

⁴³ *Lietuvos naikinimas ir tautos kova 1940–1998*, Vilnius, 1999, p. 577.

100 tūkst. lenkų. Tai sudarytų 4,1% visų gyventojų.

Pagrindiniai veiksniai, lėmę lenkų skaičiaus Lietuvoje didėjimą, buvo natūralus prieaugis ir migracija iš kitų SSSR respublikų, ypač Baltarusijos. 1946–1947 m. natūralusis gyventojų prieaugis Lietuvoje sudarė 41 168 žmones, per metus vidutiniškai po 20 tūkst. žmonių. Kiek tarp jų sudarytų lenkai, sunku nustatyti. Tačiau pabrėžtina, kad vyravo tokia tendencija – lenkų gyvenamuose rajonuose (kaimo vietovėse) natūralusis prieaugis buvo aukštesnis už kitų rajonų. Antai Vilniaus apskrityje 1946 m. natūralusis prieaugis buvo 1712 asmenų, Trakų – 1804, Švenčionių – 568⁴⁴. Tuo tarpu kitose apskrityse jis buvo gerokai mažesnis: Panevėžio apskrityje – 489, Kauno – 689, Utenos – 455, Ukmergės – 389, o Kupiškio, Rokiškio, Šakių ir kitose apskrityse jis buvo neigiamas. Palyginus su vėlesniu laikotarpiu, tendencija išliko tokia pati. Pvz., 1954 m. Vilniaus rajone natūralusis prieaugis buvo 560 žmonių, Šalčininkų – 496, Naujosios Vilnios – 365, Nemenčinės – 231, Trakų – 301. Tai aukščiausi rodikliai Lietuvoje. Mažiausias prieaugis buvo Biržų ir Vabalninko rajonuose (po 23 asmenis), Pandėlio – 38, Dusetų – 45⁴⁵. Be to, iš peržiūrėtos archyvinės medžiagos galima tvirtinti, jog lenkų šeimos buvo gausesnės už lietuvių ar žydų šeimas, jose vidutiniškai buvo po 3,7 vaiko (buvo šeimų, auginančių 8–11 vaikų).

Antras veiksnys, kuris padidino lenkų skaičių Lietuvoje, buvo lenkų migracija į Lietuvą iš SSSR. Intensyviai migrantai į Lietuvą plūdo pirmaisiais pokario metais. Iš išlikusios archyvinės medžiagos matyti, jog vien 1946–1947 m. į Lietuvą atvyko 260 090 asmenų, išvyko 137 455⁴⁶, mechaninis prieaugis sudarytų 122 635. Galima tvirtinti, jog viena iš intensyvios migracijos priežasčių buvo geresnė LSSR ekonominė-socialinė padėtis. Prasidėjusi repatriacija į Lenkiją ženkliai sumažino gyventojų skaičių Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. Jau 1945 m. Vilniaus miesto įmonės ir įstaigos susidūrė su darbuotojų trūkumu. Siekiant išspęsti šią problemą, 1945 m. vasario 23 d. LKP(b) CK biuro posėdyje buvo priimtas nutarimas dėl Vilniaus miesto apgyvendinimo ir įmonių bei įstaigų aprūpinimo darbuotojais⁴⁷. Buvo planuota, jog iš kitų Lietuvos apskričių į sostinę bus mobilizuota 20 tūkst. asmenų, tačiau šie planai nebuvo realizuoti. Kovo–gegužės mėnesiais į Vilnių atvyko tik 832 mobilizuoti asmenys⁴⁸, iš kurių dalis dėl sunkių materialinių-buitinių sąlygų pasišalino. 1945 m. balandžio mėnesį mobilizaciniai planai buvo pakoreguoti. Šį sykį buvo numatyta mobilizuoti 11 900 žmonių,

⁴⁴ Bendros žinios apie gyventojų natūralų judėjimą 1946 m. pagal apskritis, *LCVA*, f. R-363, ap. 1, b. 162, l. 89–90.

⁴⁵ Žinios apie natūralų gyventojų judėjimą Lietuvos SSR 1954 m., *LYA*, VRM dokumentų skyrius, f. V-102, ap. 1, b. 17, l. 11–14.

⁴⁶ V. Domarkas, Lietuvos gyventojai valstybinės statistikos duomenimis 1940–1960 m., *ibid.*, p. 84.

⁴⁷ 1945 02 23 LKP(b) CK biuro posėdžio nutarimas, *LYA*, LKP dokumentų saugykla, f. 1771, ap. 8, b. 41, l. 3, 12–14, 36–39.

⁴⁸ LSSR Centrinės profesinių sąjungų tarybos tikrintojų grupės vadovo Šero ataskaitinė informacija apie mobilizuotų darbininkų ir tarnautojų buitines-materialines sąlygas Vilniaus miesto įmonėse ir įstaigose, *LCVA*, f. R-754, ap. 12, b. 12, l. 164.

⁴⁹ Ataskaitinis pranešimas prie LSSR Liaudies komisarų tarybos nutarimo projekto „Apie LKP(b) CK ir LKT nutarimo aprūpinant Vilniaus įmones ir įstaigas darbo kadrais įvykdymą“, *ibid.*, l. 157.

tačiau atvyko tik 322 asmenys (tai sudarė 2,7% bendro plano)⁴⁹. Lietuvių vietą užėmė atvykėliai iš SSSR. 1945–1946 m. į Vilnių atsikėlė gyventi daugiau kaip 100 tūkst. asmenų⁵⁰.

Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskrityse lenkams išvykus į Lenkiją liko per 9 tūkst. tuščių ūkių. LSSR vadovybė planavo, kad juos turėtų perimti lietuviai iš Utenos, Rokiškio, Zarasų, Ukmergės ir Kauno apskričių⁵¹. Vilniaus apskrityje tokių ūkių buvo daugiausia – 6611. 1946 m. 373 iš jų perėmė iš kitų Lietuvos vietų persikėlę žmonės, tarp kurių nemažai buvo lenkų. Kitus 77 ūkius perėmė iš Baltarusijos ir kitų SSSR vietų atvykę asmenys⁵². Tarp jų taip pat vyravo lenkai. Trakų apskrityje iš likusių 1535 tuščių ūkių atvykusiems iš Baltarusijos buvo perduota 80 ūkių, iš kitų Lietuvos apskričių – tik 14⁵³. Švenčionių apskrityje liko 1058 ūkiai, iš kurių atvykėliams iš Baltarusijos perduoti 37, tuo tarpu iš kitų Lietuvos apskričių asmenys nebuvo perkelti⁵⁴.

Kaip jau minėta, daug lenkų į Lietuvą persikėlė iš Baltarusijos. Šį procesą lėmė geresnė ekonominė-socialinė padėtis Lietuvoje bei lenkų etninei tapatybei išlaikyti palankesnės sąlygos. 1946–1948 m. iš Baltarusijos atvyko 28 415 asmenys, į ją išvažiavo 7865, mechaninis prieaugis būtų 20555. Daugiausia į Lietuvą važiavo iš Vitebsko, Molodečno, Naugarduko sričių, t. y. iš ten, kur telkėsi lenkai. Dauguma atvykusiųjų apsigyveno Pietryčių Lietuvoje. Vėlesniais statistikos duomenimis, dauguma iš Baltarusijos atvykusių asmenų buvo lenkai⁵⁵. Taigi 1946–1948 m. daugumą iš Baltarusijos atvykusių asmenų sudarė lenkai. Juo labiau kad jų padėtis Baltarusijoje, lyginant su Lietuva, buvo daug blogesnė⁵⁶. BSSR buvo teigiama, jog lenkų iš viso nėra. Kiek daugiau lenkų atvyko iš Rusijos, Ukrainos ir Latvijos.

Taigi galima tvirtinti, jog Lietuvos lenkų bendruomenę gana ženkliai papildė lenkai iš SSSR, tarp kurių pirmavo Baltarusija. Šį teiginį patvirtino 1956–1959 m. repatriacijos rezultatai. Tuo metu iš Lietuvos išvyko beveik 33 tūkst. suaugusių asmenų, tarp kurių lenkai sudarė 28 tūkstančius. Iš išvykusiųjų 15,3% buvo gimę ne Lietuvoje: 11,2% jų kilę iš Baltarusijos, 1,9% iš Lenkijos, 1,1% iš Rusijos, 0,8% iš Ukrainos, 0,3% iš Latvijos⁵⁷.

Kaip jau buvo minėta, 1947 m. Lietuvoje liko apie 100 tūkst. lenkų. 1959 m. pirmojo pokarinio sovietinio surašymo duomenimis, Lietuvoje gyveno 230,1 tūkst. lenkų. Tokį skaičiaus padidėjimą lėmė ne tik natūralusis ir mechaninis prieaugis, bet ir asimiliacijos procesai Pietryčių Lietuvoje. Pažymėsime, jog XX a. 6-ojo dešimtmečio pradžioje Lietuvoje buvo sudarytos palankios sąlygos plėtoti lenkų švietimą,

⁵⁰ *Vilniaus miesto istorija*, Vilnius, 1972, p. 248.

⁵¹ LSSR MT 1946 09 nutarimo „Apie valstiečių ūkių perkėlimą LSSR viduje“ projektas, *LCVA*, f. R-754, ap. 4, b. 594, l. nenumeruotas.

⁵² 1946 08 31 ataskaitinis pranešimas LSSR Ministrų tarybai, *ibid.*, l. 11.

⁵³ Pažyma apie ūkininkų perkėlimą į Trakų apskritį, *ibid.*, l. 45.

⁵⁴ 1946 08 24–31 aktas apie lenkų, išvažiavusių iš Švenčionių apskrities į Lenkiją, paliktus ūkius ir apie tų ūkių paskirstymą, *ibid.*, l. 49.

⁵⁵ *Lenkai Lietuvoje, lietuviai Lenkijoje. 1994*, Vilnius–Varšuva, 1995, p. 24.

⁵⁶ T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*, Grodno, 2003, s. 193; C. Żołędowski, *Białorusini i Litwini w Polsce, Polacy na Białorusi i Litwie*, Warszawa, 2003, s. 125–126.

⁵⁷ Apskaičiuota autorės pagal vardinius repatriantų sąrašus, *LVA*, VRM dokumentų skyrius, f. L-3, ap. 3, b. 622–626, 663–667.

kultūrinį-visuomeninį gyvenimą⁵⁸, ir tai lėmė laipsnišką vietos gyventojų lenkėjimą.

Kita vertus, reikėtų pažymėti ir tą aplinkybę, kad 1959 m. gyventojų surašymas vyko chruščiovinio „atšilimo“ laikais. Todėl gali būti, jog dalis žmonių, dėl įvairių priežasčių anksčiau slėpusių lenkų tautybę, dabar išdrįso prisipažinti, jog yra lenkai. Tokia jų nuostata padidino bendrą lenkų skaičių Lietuvoje.

IŠVADOS

Lietuvos lenkų skaičiaus kaitai pirmaisiais pokario metais didžiausią įtaką turėjo SSSR inspiruotas sovietinės Lietuvos ir komunistinės Lenkijos repatriacinis susitarimas, kuris nagrinėjamu laikotarpiu lėmė intensyvius migracijos procesus. Jie ypač paveikė Vilniaus krašto lenkų padėtį. Didelė sovietinėje Lietuvoje gyvenusių lenkų dalis išvyko į Lenkiją. Daugiau kaip pusę visų išvykusių lenkų sudarė Vilniaus lenkai.

Lenkų repatriacija turėjo ilgalaikes neigiamas pasekmes tiek LSSR likusiems, tiek išvykusiems į Lenkiją lenkams. Išvykus praktiškai visai inteligentijai, turtin-gesniems ūkininkams, miestiečiams pakito socialinė-ekonominė lenkų bendruomenės struktūra, pasilikę lenkai atsidūrė kultūrinėje tuštumoje. Repatriacija taip pat neigiamai paveikė Vilniaus krašto etnodemografinę padėtį. Ištuštėjus Vilniui ir Vilniaus kraštui, vidinė migracija nepadėjo LSSR vadovybei išspręsti žmonių trūkumo problemos. Todėl etninius demografinius pokyčius Vilniaus krašte lėmė migracija iš SSSR: išvykusių lenkų vietą užėmė atvykėliai iš Rusijos, Baltarusijos, Ukrainos, Latvijos ir kitur. Tarp atvykėlių buvo keliolika tūkstančių lenkų, kurie papildė ir sustiprino lenkų bendruomenę.

Dėl NKVD-NKGB represijų nukentėjo daug lenkų pagrindžio Lietuvoje dalyvių ir civilių gyventojų. Ypač daug represijų įvykdyta 1944 m. viduryje – 1945 m. viduryje, kai ne tik siekta sunaikinti ginkluotą lenkų pagrindį, bet ir priversti kuo daugiau lenkų repatriuoti, kad sumažėtų pagrindžio dalyvių ir rėmėjų.

Dėl SSSR politinės vadovybės XX a. 6-ojo dešimtmečio pradžios sprendimų sovietinėje Lietuvoje gyvenę lenkai, lyginant su Baltarusijos SSR ar Ukrainos SSR lenkais, turėjo geresnes galimybes plėtoti švietimą gimtąja kalba, visuomeninę-kultūrinę veiklą. Aktyviausia lenkų tautinė saviraiška pasireiškė Vilniaus krašte, ir tai lėmė spartesnį vietinių gyventojų lenkėjimą.

Gauta 2005 09 13

Vitalija Stravinskienė

THE TERRITORIAL DISTRIBUTION OF LITHUANIAN POLES AND THE DYNAMICS OF THEIR NUMBER (SECOND HALF OF 1944 TO 1947)

S u m m a r y

The article describes the territorial distribution of Lithuanian people of Polish descent, establishes their number and examines the factors that influenced the dynamics of the number of Poles in Lithuania.

⁵⁸ LKP(b) CK posėdžio, įvykusio 1950 10 01, protokolas Nr. 101, *LYA*, LKP dokumentų saugykla, f. 1771, ap. 10, b. 113, l. 2–6.

The majority of the Poles lived compactly in Vilnius and the counties of Vilnius, Trakai, and Švenčionys. At the end of 1944 – first half of 1945, 300–330 thousand Poles lived in Lithuania. Poles comprised the dominant ethnic group in the Vilnius region. Also, there were rather significant populations of Poles in the cities and countries of Alytus, Šiauliai, Panevėžys, Kaunas, Kėdainiai, and Ukmergė.

From the second half of 1944 through 1947, the principal factor that had a major influence on the Lithuanian Polish community was their repatriation to Poland, which occurred in accordance with an agreement signed in September 1944 by the government of the LSSR and the Polish Committee of National Liberation. During 1944–1947, more than 171 thousand people moved to Poland, out of around 380 thousand registered individuals according to official calculations. Actually, more people left (180–190 thousand, with Poles prevailing).

Another factor that influenced the decrease of Poles in Lithuania was arrests, imprisonment, and deportations carried out by the NKVD-NKGB. During 1945–1951, about 15 thousand Poles in Lithuania were detained, arrested, deported, and imprisoned in various locations of the USSR.

Mobilisation during 1944–1945 into the Polish army, which acted as part of the Red Army, also influenced the decline in the number of Poles. During 1944–1945, over 30 thousand Poles were recruited into it and the majority of them did not return to Lithuania.

The principal factors that influenced the increase of the number of Poles in Lithuania were natural increase and migration from other republics of the USSR, especially Belarus. Migrants surged intensively into Lithuania during the first postwar years. One of the reasons for the intensive migration was Lithuania's better economic–social situation. On the other hand, due to Polish repatriation back to Poland, the number of inhabitants in the Vilnius region declined markedly. This shortage was filled by arrivals from the USSR.

Thus, the forced political and economic-social changes that began in Lithuania at the end of the Second World War and the changes of the border with Poland sharply affected the situation of Lithuanian Poles: Poles who lived in Vilnius and the Vilnius region during the Polish occupation in the interwar years and were the dominant ethnic group in the political sense remained dominant only in the region. Here they comprised a compact community with a large number of members. The other part of the community's members were scattered all over Lithuania, with more Poles congregating in the counties of Alytus, Ukmergė, Kaunas, Panevėžys, Šiauliai, and Zarasai.

Due to the repatriation agreement between the LSSR and Poland in the second half of 1944, Lithuanian Poles had to decide whether to stay in Lithuania or to move to Poland. During 1944–1947, 180–185 thousand people left Lithuania. Half of the repatriated Poles came from Vilnius. Repatriation had long-term consequences for both those Poles who remained in Lithuania and those who left: many families were broken since some of the members had left and had to leave beyond their homes and without the property they had earned; they had problems in adapting to living in a new area, etc., while the denationalisation of the Poles that remained in Lithuania occurred at a faster pace. After practically all the intelligentsia and the wealthy city inhabitants and farmers had left, the remaining Poles felt a cultural void and were inclined to self-isolation. These were the reasons for the weakening of the ethnic identity.

Repatriation had negative consequences for Lithuania's demographic situation. With the emptying of Vilnius and the Vilnius region, the leadership of the USSR attempted

to solve the problem of the lack of people through internal migration. But they were unsuccessful in realising the mobilisation plans. Therefore migration from the USSR influenced the ethnic demographic changes in the Vilnius region: arrivals from Russia, Belarus, Ukraine, Latvia and elsewhere took the place of the Poles who had left.

Natural and mechanical growth had the greatest effect on the increase of the Polish community. During 1946–1948, the Polish community was augmented by fourteen thousand Poles from Belarus, Ukraine, and Russia. In addition, the number of Poles also increased due to assimilation processes. At the beginning of the 1950s, opportunities were created by the order of the Central Committee of the VKP(b) to expand the educational and cultural-social activities of Poles in the Vilnius region, which accelerated the Polonisation of the local inhabitants.